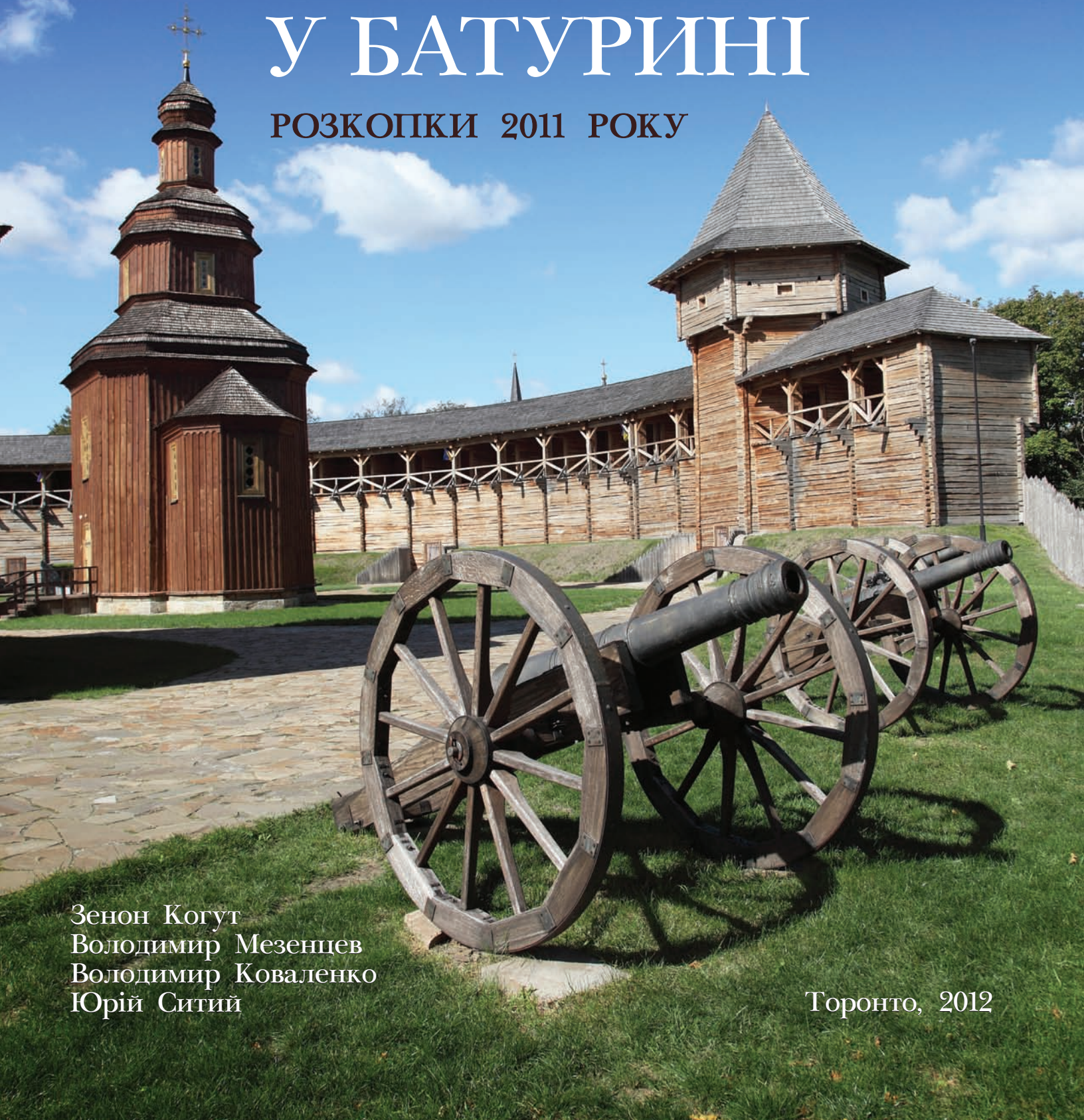

САДИБА ІВАНА МАЗЕПИ У БАТУРИНІ

РОЗКОПКИ 2011 РОКУ

Зенон Когут
Володимир Мезенцев
Володимир Коваленко
Юрій Ситий

Торонто, 2012

КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ (КІУС)
АЛЬБЕРТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ПРОГРАМА ДОСЛІДЖЕННЯ СХІДНОЇ УКРАЇНИ ім. КОВАЛЬСЬКИХ (КІУС)
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ім. ШЕВЧЕНКА В АМЕРИЦІ
ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ «УКРАЇНІКА»
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

представляють науково-популярне видання:

РОЗКОПКИ НА САДИБІ ІВАНА МАЗЕПИ ТА ФОРТЕЦІ БАТУРИНА У 2011 р.

Автори: **Зенон Когут, Володимир Мезенцев, Володимир Коваленко, Юрій Ситий**

Фотографії: Володимира Мезенцева, Миколи Турчина, Юрія Ситого, Володимира Коваленка, Сергія Чиріна

Упорядник: Володимир Мезенцев

Рекомендовано до друку дирекцією Канадського Інституту Українських Студій Альбертського Університету

Видавництво «Гомін України»/“Ukrainian Echo” Publishing Company Ltd.
83 Christie Street, Toronto, Ontario, Canada M6G 3B1
Tel.: (416) 516-2443. Email: homin@on.aibn.com

Редактор: Софія Сосняк
Комп’ютерний дизайн: Михайло Гуцман

Друкарня Print Expert
4195 Dundas Street W., Suite 306, Toronto, ON, Canada M8X 1Y4
Tel.: (416) 239-2022. Email: gt@intelex.ca

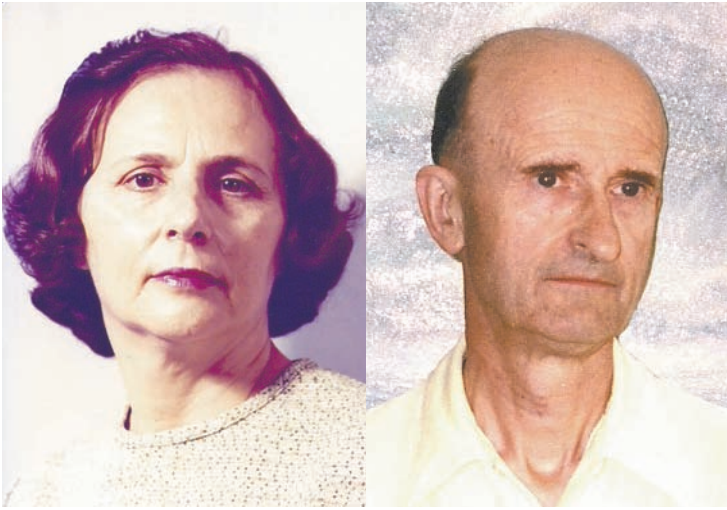
Першу версію цієї статті оприлюднено в газеті «Гомін України», Торонто, рік LXIV, № 21 (3453) за 29 травня 2012 р., с. 3-4, 9-11. Автори висловлюють подяку редакції газети за сприяння її передруку. У цьому буклеті статтю опубліковано зі значними доповненнями і поновленнями тексту та ілюстрацій. Перевидання здійснено коштом Програми ім. Ковальських Канадського Інституту Українських Студій та Дослідного Інституту «Україніка».

© Володимир Мезенцев, 2012

© «Гомін України», оригінал-дизайн, 2012

На першій сторінці обкладинки: Подвір’я цитаделі Батурина XVII ст. Реконструйовано корпорацією «Укрреставрація» у 2008 р. Справа герб гетьмана Івана Мазепи «Курч». Комп’ютерний дизайн Ольги Орлової на основі фото цитаделі М. Турчина.

Торонто: Видавництво «Гомін України», 2012

Бл. п. Володимира (†2011) та Роман Василичини (Філядельфія), щедрі благодійники Батуринського проекту.

Запропонований багатоілюстрований буклет ознайомить з українськими і канадськими археологами й істориками, які досліджують м. Батурин в Україні, та спонсорами, благодійниками-меценатами і жертводавцями цього проекту в Північній Америці. Тут коротко розповідається історія столиці козацької держави у добу її найвищого піднесення за гетьманування Івана Мазепи та нищівне розорення Батурина московським військом у 1708 р., а також відродження міста стараннями гетьмана Кирила Розумовського. Облогу і штурм Мазепиної твердині описано за маловідомими тогочасними шведськими документами.

Автори презентують результати розкопок залишків зруйнованої головної палацової резиденції Мазепи, зокрема домової церкви, житлових і господарчих будівель його садиби та кам'яниці на батуринській фортеці у 2011 р. Детально розглядаються знахідки фрагментів орнаментованих пічних кахлів і вишуканого імпортного столового посуду з палацу, західніх та російських монет, закладної дошки храму садиби Мазепи, а також унікальні керамічні ікони з декору його церковних споруд на Чернігівщині. Геральдична емблема на двох кахлях пов'язується з гербом дружини гетьмана Ганни. Ці археологічні знахідки свідчать про розкіш і високу культуру побуту гетьманського двору та широкі міжнародні торгівельні й культурні контакти міста на переломі XVII–XVIII ст.

Залучені матеріали фізико-антропологічних аналіз поховань батурян того часу, розкопаних археологами. Вони виявляють нові дані про жертви розгрому Батурина 1708 р. Наприкінці буклету додані посилання на наукову літературу та резюме англійською мовою.

* * *

Незважаючи на подальше скорочення складу нашої українсько-канадської археологічної експедиції, вона успішно провела польові дослідження у Батурині Чернігівської області в 2011 р. На жаль, щедрі президентські гранти на розкопки міста та відбудову там гетьманських палаців, церков і укріплень припинились після 2009 р. Наступні три роки Чернігівська обласна державна адміністрація (голова д-р Володимир Хоменко) виділяла більш скромні субсидії на наші розкопки. Однак основну підтримку історико-археологічним студіям Мазепиної столиці та публікації їх результатів щорічно надають академічні спонсори цього проекту та щедрі українські добродії у Канаді та ЗСА.

Вже дванадцять років вивчення Батурина козацької доби спонсують Програма Дослідження Східної України ім. Ковальських при Канадському Інституті Українських Студій (КІУС) Альбертського університету в Едмонтоні й Торонті, Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці (НТШ-А) та Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій Торонтського університету. Цей проект очолює видатний історик Гетьманщини, попередній директор КІУСу та голова Програми Ковальських, проф. Зенон Когут. Колишній президент НТШ-А проф. Орест Попович був його патроном та академічним дорадником.

Від імені усіх дослідників Мазепиної столиці відзначимо поетесу Володимиру Василичин (1926-2011 рр.) з роду славного гетьмана запорозького козацтва Михайла Дорошенка (1623-28 рр.) та її чоловіка, мистця Романа Василичина з Філядельфії за два надзвичайно щедри князівські дари на розбудову Батуринського проекту. Висловлюємо наше глибоке співчуття Панові Василичинові з приводу втрати ним дружини минулого року. Портрети цієї родини благодійників вже виставлені у фойє Музею археології Батурина.

Дослідники Батурина дуже дякують за дотації, які надали на розкопки міста та підготовку публікацій у 2011-12 рр. Дослідний Інститут «Україніка» (президент мгр Орест Стеців), Крайова Управа Ліги Українців Канади (голова мгр Орест Стеців), Крайова Управа Ліги Українок Канади (голова Адріяна Буйняк-Виллсон), Фондація «Прометей» (голова мгр Марія Шкамбара), Фондація Кредитової Спільноти «Будучність» (голова Богдан Лецишин, персональна подяка менеджерці кадрів Христині Бідяк та ексекютивній директорці фундації Галині Винник), Фондація ім. Олега Ольжича в Канаді (голова Марія Підкович), Українська Кредитова Спільнота (головний управитель Тарас Підзамецький), Асоціація Українських Вчителів Канади (персонально Кароліні Малецькій), український ресторан «Золотий

Попередній директор Канадського Інституту Українських Студій та голова Батуринського проекту проф. Зенон Когут (в центрі) з дружиною Зоряною та д-р Володимиром Мезенцевим біля брами цитаделі Батурина.

Лев» (власниця Анна Кісіль) та “St. Barbara’s Pharmacy Ltd.” (власники Омелян і Зеня Хабурські) у Торонті, Меморіальний Фонд ім. Марусі Оницьук та Іванка Харука при КІУС, Фонд Катедр Українознавства при Гарвардському університеті (директор д-р Роман Процик, Філядельфія) та Український Музей ім. Патріярха Мстислава при Українській Православній Церкві в Америці в м. Бавнд-Бруці у Нью-Джерзі (директорка Наталя Гончаренко).

З пошаною оприлюднимо імена приватних осіб у Канаді та Америці, які пожертвували на Батуринський проект у 2011-12 рр. Це є вельмишановні Іван та Христина Іванчишини, д-р Юрій Іванчишин і д-р Вільгельміна Дегрот, Андрій Малецький і Дарія Малецька-Гріффін, Мирослава й Степан Городецькі у світлу пам’ять її сестри Любомири Мичковської, д-р Марія Фішер-Слиж, Олена Негрич, Ніна Чиж, Галина Кудла, мгр Анна Троян, д-р Ярослав Шкляр, Євгенія Хімчак, Мирослав та Дарія Дяковські, Леонід Ліщина, Орест і Тетяна Джулинські, Мирон Дилинський, Валентина Тібо, Зоя Гуцуляк, поет Микола Латишко, Валентина, Віктор та Пилип Рослін, д-р Ернест Еващук, Христина Кудрик, адвокат Богдан Жаровський, Богдан і Олександра Бульчаки, Оксана і Ярослав Соколики, Люба Пендзей, Олена Вавришин, Ірина Бойко-Паар, Василь Мойсяк, Ольга та Лі Янчули, Адріянна й Микола Цьомкало, письменниця Лідія Палій, Роман і Дарія Пільків, Стефанія й Михайло Ходан, Іван та Наталя

Ємці, Марія Підкович, Юрій, Людмила і Леся Шанти, Тереза Стадник та Ірина Малащук у Торонті, Люба Левицька (Монтреаль), Пірл Кіндзерська (Едмонтон), Любомира Мичковська у світлу пам’ять її чоловіка Мирослава (Бродв’ю Гейтс, Огайо), Григорій Шмигуль (Сіракуз, Нью-Йорк), Лаврентія Туркевіч (Нью-Йорк), Світлана та Роман Андрушків (Мейплвуд, Нью-Джерзі), Наталя Гончаренко, Марта Кокольська (Бавнд-Брук, Нью-Джерзі), Надя Амінов (Грінвіч, Коннектікат), Наталя Коваль (Ріверсайд, Коннектікат), Ксеня й Богдан Корзенювські (Філядельфія), д-р Джеральд і Оксана Сидорак (Гілсборо, Каліфорнія) та Стефан Ривак (Ст. Пітерсбург, Фльоріда). Більшість з названих організацій, фондаций, кредитівок, компаній та високоповажних добродіїв підтримують розкопки у Батурині багато років.

Слід відзначити працівника Центру ім. Петра Яцика у Бібліотеці Робартс Торонтського університету Василя Сидоренка за його цінні бібліографічні, наукові, редакторські й технічні консультації і допомогу д-р Володимирові Мезенцеву в дослідженнях Батурина, підготовку електронних фото та комп’ютерних реконструкцій археологічних знахідок для публікацій і лекцій. Директорка цього Центру д-р Ксеня Кебузинська також допомагає йому в розшуках рідкісних видань. З вдячністю згадаємо знаного колекціонера творів українського мистецтва і фолкльору Леонарда Кравчука (Вінніпег), який невтомно збирає і пересилає В. Мезенцеву важливі статті та ілюстрації з історії й культури козаччини, мазепознавства та архітектури і мистецтва українського барокко з інтернету, власних бібліотеки та колекції.

Користуємось нагодою щиро подякувати редакції «Гомону України» (Софії Сосняк і Михайлові Гуцманові), її головному редакторові д-р Олегові Романишинові та голові Крайової Управи ЛУК і президентові Дослідного Інституту “Україніка” мгр Орестові Стецеву за всебічну підтримку Батуринського проекту в громаді, цінні поради, публікації об’ємних і багатоілюстрованих статей про розкопки Мазепиної столиці у цій авторитетній газеті й буклетах та перфектну організацію й рекляму публічних доповідів на таку тему в Українському Культурному Центрі Торонта. З приємністю відзначимо, що у 2011 р. мгр О. Стеців створив фонд для збирання коштів на цей проект при своєму інституті.

Того ж року КІУС та «Україніка» спільно фондували видання першого гарно ілюстрованого буклету Зенона Когута, Володимира Мезенцева, Володимира Коваленка та Юрія Ситого *Гетьманські резиденції Батурина* (Торонто: Видавництво «Гомін України», 2011), 20 стор., 51 кольорова ілюстрація. Ця науково-

популярна історико-археологічна праця присвячена десятій річниці Батуринаського українсько-канадського проекту і розрахована на широке коло читачів і вчених в Україні та діаспорі. Брошуру можна придбати у канцелярії Крайової Управи Ліги Українців Канади в Торонті (тел.: (416) 516-8223, email: luc@lucorg.com) та у Видавництві КІУСу в Едмонтоні (тел.: (780) 492-2972, email: cius@ualberta.ca, <http://www.ciuspress.com/catalogue/history/312/gheiet%27mans%27ki-riezideientsiyi-baturina>).

Автори вельми дякують шановним Миколі та Аллі Гавришам, Наді Сидоренко, Андрієві Макухові та Уляні Пасічник (КІУС, Торонто) за редагування цієї праці та її резюме англійською мовою.

* * *

2011 р. в розкопках Батурина брало участь 75 студентів та науковців з університетів, музеїв і заповідників Чернігова, Ніжина, Києва, Сум, Батурина, Глухова, Львова, Луцька, Кам'янець-Подільського (Україна), Торонта та Едмонтону (Канада). Того року керівником Батуринаської експедиції був директор Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя при Чернігівському національному педагогічному університеті ім. Тараса Шевченка (ЧНПУ) д-р Володимир Коваленко, а його заступником – старший науковий співробітник Центру, археолог Юрій Ситий. Директор Інституту історії, етнології та права ЧНПУ, відомий історик модерної України проф. Олександр Коваленко допомагає організації Батуринаської експедиції та виданню її здобутків і документів з історії міста. Він сприяє праці Батуринаського Національного історико-культурного заповідника (директорка Наталя Реброва), проведенню там наукових конференцій і публікації їх доповідей. У співавторстві з В. Коваленком О. Коваленко надрукував огляд археологічних досліджень Мазепиної садиби у Батурині 2011 р.¹

Минулого року під керівництвом та за редакцією О. Коваленка підготовано й опубліковано збірник історико-археологічних статей *Батуринаська старовина*, випуск 2 (Чернігів, 2011). Тепер він готує до друку третю збірку академічних праць та матеріалів конференції цієї серії. Перший випуск ми видали в Україні чотири роки тому: *Батуринаська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринаської трагедії*, за редакцією Зенона Когута та ін. (Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2008). Там подано результати понад десятилітніх археологічних, історичних, архітектурних та інших досліджень гетьманської столиці. Цю першу колективну книгу батуринаської серії, що має численні ілюстрації, деякі кольорові, можна

Студенти та науковці, учасники розкопок Батурина 2011 р. у польовому таборі експедиції.

замовити у Видавництві КІУСу в Едмонтоні (<http://www.ciuspress.com/catalogue/history/15/baturins%27ka-starovina>).

Завідувач науково-дослідного відділу Глухівського Національного історико-культурного заповідника мгр Юрій Коваленко проводив археологічні розвідки у Батурині з використанням американського металошукача. Співробітник Батуринаської експедиції, історик та художник Сергій Дмитрієнко (Чернігів) у співавторстві з В. Мезенцевим виконав комп'ютерні реконструкції садиби Мазепи, його герба та ікони для наших видань. Визнана мазеполог з Інституту історії України Національної академії наук України в Києві (НАНУ) д-р Ольга Ковалевська надає історичні консультації керівникам нашої експедиції і співпрацює у дослідженні Батурина Мазепиної доби.

Незважаючи на продовження глобальної фінансової кризи, голові Батуринаського проекту проф. Зенонові Когутові вдалось у 2011 р. успішно розбудувати його фонд при КІУС. Він бере участь у підготовці й фінансуванні публікацій про старожитності гетьманської столиці. З. Когут у співавторстві з В. Мезенцевим оприлюднив статтю про організацію цього першого українсько-канадського археологічного проекту в 2001-08 рр. у другому випуску *Батуринаської старовини*, с. 82-89. Разом вони підготували есей про досягнення і підсумки Батуринаського проекту за одинадцять років (2001-12 рр.) для збірника наукових праць на пошану проф. Богдана Медвідського, що готується до друку в Альбертському університеті.

Д-р Володимир Мезенцев є науковим працівником КІУСу і виконавчим директором Батуринаського проекту від канадської сторони та співкерівником розкопок

Гравюра Данила Галяховського на честь гетьмана України Івана Мазепи (1708 р.).

Батурина. Провідний канадський історик Київської Русі і декан Понтифікального Інституту Середньовічних Студій Торонтського університету проф. Мартін Дімінік адмініструє фондом, що збирає цей інститут на розкопки Батурина. Він бере участь в історико-археологічних дослідках міста княжої доби та публікації здобутків проєкту в Канаді й Україні.

Вже третій рік докторант-фольклорист турецького походження Гусейн Ойлуїнар з Альбертського університету бере участь у наших розкопках. Він студіює відродження козацько-гетьманських традицій в незалежній Україні на прикладі вивчення й відтворення архітектурних пам'яток та розбудови музеїв і туристичного центру в Батурині. У 2010-12 рр. Г. Ойлуїнар надрукував три есеї з такої тематики у збірниках студентських праць Чернігівського університету. У цьогорічній збірці того університету п'ять студентів, учасників наших розкопок, опублікували свої есеї про археологічні та історичні дослідження Мазепиної столиці.

У серпні 2011 р. видатна історик козаччини і мазепознавець, директорка Центру дослідження історії України Санкт-Петербурзького державного університету проф. Тетяна Таїрова-Яковлева удруге відвідала Батурин, ознайомила з матеріалами наших розкопок і зробила стимулюючі виступи перед археологами й студентами нашої експедиції та науковцями Батуринського заповідника. Вона обмінюється новими публікаціями з дослідниками гетьманської столиці та ін-

Відбудовані дерев'яні укріплення замку-цитаделі фортеці Батурина з дерев'яною церквою св. Воскресіння та мурованими первинними гетьманською резиденцією і військовою скарбницею XVII ст. Фото з повітря С. Чиріна. Батуринський заповідник.

Обкладений колодами рів з мостом, вал зі зрубною стіною, вежа з брамою цитаделі та її подвір'я (внизу).
Реконструйовано на основі археологічних даних у 2008 р. Світлина М. Турчина.

Портрет гетьмана Кирила Розумовського роботи знаменитого французького маляра Луї Токке, 1758 р.

формує про шведські й російські архівні документи і старі видання, що висвітлюють розвиток міста та його розорення у 1708 р.

* * *

1669 р. Батурин став військово-адміністративною столицею козацько-гетьманської держави. Відтоді у його замку-цитаделі побудували гетьманську резиденцію та військові скарбницю і канцелярію, відомі за писемними та археологічними джерелами. У прилеглий фортеці знаходились садиби козацької старшини (офіцерської кляси), головний артилерійський арсенал «генеральна армата», склади «шопи» для зброї, амуніції та

Герб з девізою гетьмана Розумовського.

боєприпасів, розкопані нашою експедицією рештки зерносховищ «хлібні магазини» на випадок облоги, а також, правдоподібно, курені сердюцьких, компанійських і козацьких полків та управа «казенна палата» московських стрільців, які стояли залогом по містах Гетьманщини.

За можновладного гетьмана Івана Мазепи (1687-1709 рр.) Батурин досяг апогею свого розквіту і став одним з багатих й велелюдних міст України. Тоді він суперничав з провідними торгово-ремісничими й культурно-релігійними центрами Гетьманату Києвом і Черніговом не тільки за розмірами і населенням, а й розвитком монументальної архітектури та виробництвом декоративної полив'яної кераміки, особливо пічних кахлів. У своїй столиці Мазепа спорудив і розкішно оздобив п'ять церков та нову величну муровану головну гетьманську резиденцію на кшталт барокових палаців чи вілл Заходу.

У жовтні 1708 р. Мазепа уклав військово-політичний альянс зі шведським королем Карлом XII і повстав проти деспотичного правління Москви над центральною Україною. Цар Петро I наказав своєму генералові Олександрові Меншикову захопити повсталий Батурин до прибуття туди шведсько-козацької армії.

У своїх листах, виданих в Швеції 1912 р., секретар похідної канцелярії Карла XII Йозеф (Йосіас) Цедер-

Палац гетьмана Розумовського у Глухові 1750 р.

гельм повідомляє, що 1 листопада 1708 р. Меншиков з 5 тисячами драгунів безуспішно штурмував велику батуринську фортецю. 2 листопада підійшло ще 5 тисяч російських солдатів під командуванням кн. Дмитра Голіцина. Тоді московське військо значно переважало залозу фортеці і в кривавій січі здобуло місто, втративши понад 3,000 своїх вояків. Біля 1,000 козаків та сердюків вирвалось з обложеного Батурина й з'єдналось з Мазепою і шведами. Серед них було двоє шведських полонених, котрі приєднались до повстанців та докладно інформували Цедергельма про падіння твердині.

Учасники походу Карла, тогочасні західні дипломати й преса, літописці та історики XVIII–XIX ст. пишуть про варварське поголовне вигублення полонених сердюків, козаків, міських урядників й беззбройних міщан без помилування жінок, дітей, старих і духовенства у захопленій гетьманській столиці, а також про пограбування й спалення міста разом з церквами, монастирями

та навколишніми селами царським військом. Тоді в Батурині загинуло загалом до 14 тисяч українців.

Дискусійні питання про взяття Мазепиної столиці та різанину її населення ґрунтовно і неупереджено розглядаються у ряді академічних статей В. Коваленка на основі писемних й археологічних джерел. В них переконливо доводиться безпідставність і неспроможність намагань советських та деяких сучасних російських істориків заперечити факт цілеспрямованого тотального знищення столиці Гетьманщини московським військом за наказом царя Петра, а також тенденційних спроб применшити масштаби й тяжкі наслідки трагедії.² Археологічні дослідження поховань жертв погрому Батурина 1708 р. оприлюднені у працях В. Коваленка та Ю. Ситого.³

За встановленою традицією, щороку 13 листопада місцеві власті, Національний історико-культурний заповідник Батурина, Українська Православна Церква КП, студенти й викладачі Чернігівського університету,

Реставрований палац К. Розумовського з бічними фліґелями та парком у Батурині (1799-1803 рр.). Ліворуч: вигляд палацу з північного заходу. Знімки М. Турчина. Фото південної фасади В. Мезенцева.

Головна резиденція Мазепи на околиці Батурина Гончарівці до зруйнування 1708 р.
Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева, комп'ютерний фотоколаж С. Дмитрієнка, 2012 р.

козацькі організації та широка громадськість відзначають річницю Батуринської трагедії. У колишній гетьманській фортеці проводяться масові зібрання, процесії та заходи для вшанування світлої пам'яті загиблих і відправляються Молебні за вічний спокій їхніх душ.

Гетьман Кирило Розумовський (1750-64 рр.) відродив і привласнив Батурин та повернув йому столичний статус. Він намагався модернізувати управління, судочинство, освіту, господарство та військо Гетьманщини і перетворити її на державу європейського типу з конституційно-монархічним ладом, парламентом і національною династією – спадковим гетьмануванням роду Розумовських. За його правління козацька держава й Батурин пережили своє останнє піднесення, яке історики називають «золотою осінню української автономії».

Політика Розумовського суперечила централістичному великодержавному курсові російської імператриці Катерини II. 1764 р. вона скасувала гетьманську державу й примусила Розумовського зрезигнувати.

Поглинення Гетьманату Російською імперією та поступове обмеження українського самоврядування, «прав і вольностей» ґрунтовно досліджено в ряді книг З. Когути.⁴

Тільки через 12 років відставному гетьманові дозволили відвідувати Україну. Відомо, що він переносив і будував дерев'яні й муровані церкви у Батурині та околицях в 1770-80-х рр. З 1794 р. до кінця свого життя Розумовський мешкав у Батурині та продовжив там будівництво церков, шкіл, лікарень та промислових мануфактур і проводив міський благоустрій за власний рахунок.

Гетьман найдовше мешкав у великому дерев'яному палаці, що спорудив у 1750-ті рр. Його розібрали в XIX ст. Наші археологічні розвідки 2011 р. дозволяють локалізувати рештки тої споруди на подвір'ї середньої загальноосвітньої школи Батурина. Нещодавно молодий науковий співробітник Глухівського заповідника Олександр Мірошніченко, який брав участь у розкопках Батурина, підготував цікаву статтю про історію побу-

дови та місцезнаходження цієї малознаної гетьманської резиденції.

Мабуть, за архітектурним рішенням й будівельною технікою вона була подібною до видовженого одноповерхового дерев'яного пізньобарокового палацу Розумовського у м. Глухові Сумської області 1750 р. Останній згорів наприкінці XVIII ст., але збереглися його кресленник і плян.

У 1799-1803 рр. Розумовський звів у Батурині свій знаменитий амбітний триповерховий мурований палац з двома двоповерховими флігелями для прислуги й гостей та оточуючим англійським ландшафтним парком. Палац створено за проектом шотландського архітекта світової слави Чарльза Камерона. Він вважається шедевром класицистичної архітектури і єдиним твором Камерона в Україні. У 2003-09 рр. на державне замовлення цей грандіозний палацово-парковий ансамбль було реставровано. Палац має 55 кімнат і заль, де влаштовано картинну галерію. Він став найбільшою атракцією для відвідувачів Батурина. Протягом минулого року місто відвідало близько 140,000 туристів.

Після смерті Кирила Розумовського у 1803 р. колишня гетьманська столиця неухильно занепадала протягом періоду бездержавности України.

Гетьмани Дем'ян Многогрішний (1669-72 рр.), Іван Самойлович (1672-87 рр.) та Іван Мазепа на початку його правління мали дерев'яну центральну резиденцію і кам'яні військові скарбниці й канцелярію з архівом у цитаделі-замку батуринської фортеці. 2008 р. головні відомі споруди цитаделі та її потужні дерево-земляні укріплення XVII ст. були реконструйовані у стилі українського барокко в основному за матеріалами наших багатолітніх розкопок їх залишків.

Резиденція у цитаделі Батурина не забезпечувала належної безпеки для особи гетьмана, а скарбниця – надійного збереження державних фондів. Так, у 1672 р. заколотники із старшинської верхівки вночі вдерлись до дерев'яного одноповерхового покою Многогрішного, поранили й заарештували його і видали московським властям, звинувативши у зраді царя. Скинутий гетьман пережив ув'язнення й торттури, був засланий до Сибіру і там скінчив життя у 1703 р. 1688 р. московські стрільці, що стерегли генеральну скарбницю козацького війська на цитаделі, пограбували її, витягнувши через вікно силу грошей.

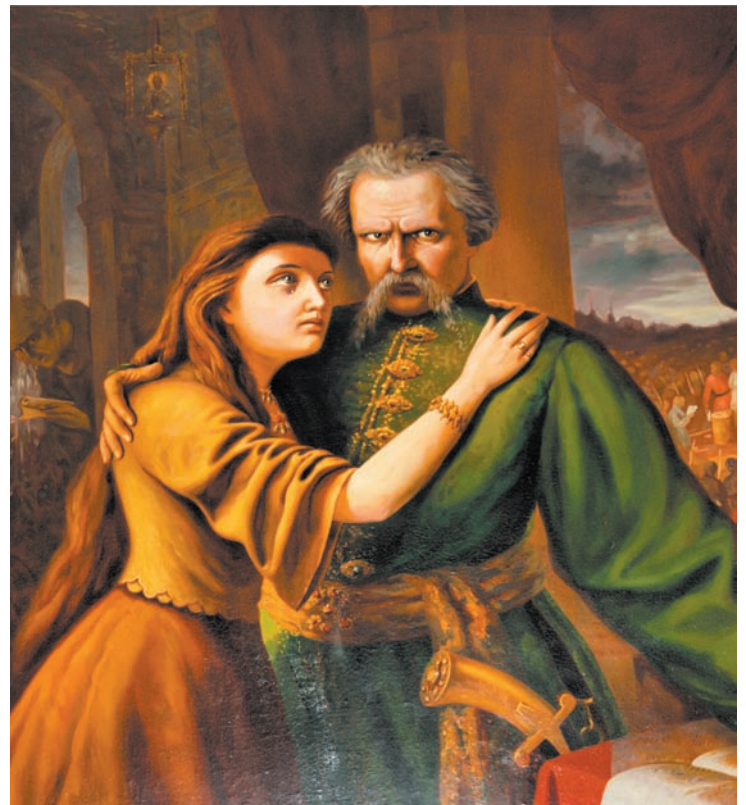
Імовірно, заради більшої безпеки для керманича козацької України та надійнішого збереження державного скарбу й архіву Мазепа в другій половині 1690-х рр. переніс свій головний осідок з цитаделі на околицю Гончарівку. Вона розташована на високому березі р. Сейму за 2 км на південний схід від фортеці

Батурина. Гетьман укріпив садибу з поля ровом і валом з бльверками, а з двох боків її захищали берегові схили до 10 м висоти та яр. Площа в межах валів Гончарівки має біля 9 га.

До 1700 р. Мазепа спорудив на цій садибі великий для того часу цегляний триповерховий палац з глибоким склепінчастим підвалом і мансардою (разом – п'ять ярусів). Там знаходились приватні покої гетьмана та його дружини Ганни, парадна зала для авдієнцій, нарад та бенкетів, прикрашена портретами європейських королів і турецького султана, бібліотека з цінними українськими й латинськими стародруками та середньовічними манускриптами з мініатюрами, а також збірка рідкісної зброї.

На основі аналізу писемних джерел В. Мезенцев гадає, що в палаці на Гончарівці Мазепа примістив військову і свою приватну гетьманську скарбницю та генеральну військову канцелярію з архівом. Ця єдина мурована споруда тої садиби уявляється найбільш придатним приміщенням для збереження там цінностей від пожеж та крадіжок у Батурині з околицями. Вони були під безпосередньою контролею Мазепа і охоронялись палацовою вартою.

Перенесення скарбниці, мабуть, разом з канцелярією зі старого місця у цитаделі відбулося скоро після за-

Іван Мазепа та Мотря Кочубей в гетьманському палаці. Копія Олени Онуфрив з картини XIX ст. Батуринський заповідник.

Клясичний герб «Курч».

вершення палацу. За літописом Самійла Величка, у 1700 р. на гончарівській резиденції Мазепи знаходився «скарбець», де зберігались клейноди вищих урядовців Гетьманату.

Документи Бендерської комісії з козацької старшини повідомляють, що у жовтні 1708 р. Мазепа вивіз з собою до шведської армії багато

Керамічна глянурована плита з гербом «Курч» і монограмою Мазепи із зовнішнього оформлення його палацу на Гончарівці (перед 1700 р.). Мальована реконструкція С. Дмитрієнка та В. Мезенцева, 2010 р.

цінностей з військового й власного скарбів, які до того часу роками зберігались у його «кам'яному будинку в Гончарівці». Серед них очевидці подій називають 10 булав та інші гетьманські клейноди, прапори,

коштовні прикраси, дорогоцінне каміння і 120,000 дукатів. Мазепа також забрав до шведів важливі й секретні документи, грамоти і листи з державного архіву, зокрема втрачені у тому поході списані на папері закони та привілеї козацького війська. Їх завжди переховували разом з військовим скарбом у гончарівському палаці. Т. Таїрова-Яковлева припускає, що Мазепа не відділяв особистого архіву від службового.

Через поспіх він не зміг вивезти з собою усі свої незліченні скарби та архів. Після захоплення Батурина російським військом Петро I наказав Меншикову забрати звідти гетьманські булави, прапори й усю канцелярію/архів. Генерал привіз цареві три булави, бунчук, прапори і печатку, котрі вручили новообраному в Глухові гетьманові Іванові Скоропадському (1708-22 рр.). Напевно, це були рештки військового скарбу, які Мазепа не встиг вивезти з гончарівської резиденції. Там Меншиков захопив понад тисячу службових і приватних листів та документів Мазепи. Нещодавно Т. Таїрова-

Герб «Бойча».

Геральдична полив'яна фрагментована кахля з облицювання печі палацу. Розкопки на Гончарівці 2011 р. Комп'ютерна реконструкція В. Сидоренка на основі фото В. Мезенцева.

Уламок пічної кахлі з рельєфним рослинним орнаментом XVII-XVIII ст., знайдений на захід від Мазепиного палацу в 2011 р. Знімки матеріалів розкопок В. Мезенцева.

Фрагменти келихів для вина з богемського скла з гравіруванням (у натуральному розмірі) та фігурна скляна деталь столової посудини XVII-XVIII ст. Розкопки Гончарівки 2011-12 рр.

Яковлева віднайшла їх в архівах Петербургу й опублікувала за підтримкою КІУСу.⁵

Згідно з доносами цареві на Мазепу генерального судді Василя Кочубея у 1707-08 рр., садибу на Гончарівці охороняли сердюки, яких донощик справедливо назвав «вірними жовнірами» гетьмана. У разі небезпеки там озброювали і слуг-поляків. Сердюцькі піхотні полки набирались з українців та іноземців й утримувались гетьманами. Вони служили як гетьманська гвардія і поліція.

Гарнізон московських стрільців, призначений царським урядом до фортеці Батурина, навряд чи поширював свою контролю за її межі. Джерела не згадують їхньої присутності на Гончарівці. Можна гадати, що перенесення головної резиденції на цю околицю давало Мазепі можливість уникнути там «охорони» царського війська.

Так, у гончарівському палаці гетьман уночі таємно приймав посланців польського короля Станіслава Лещинського, союзника Карла XII, у 1707 р. і готував альянс з ними. Конспіративним зустрічам і листуванню Мазепи з правителями й магнатами Речі-Посполитої та Османської імперії без відома царських властей сприяло замське розташування нової резиденції, віддалення її від московської залоги у фортеці Батурина та охорона палацу на Гончарівці відданими йому сердюками і польськими слугами.

На думку В. Мезенцева, важливою причиною перенесення центральної резиденції із здавна забудованої цитаделі на периферію міста була також потреба гетьмана у великому мурованому палаці. Рівне незаселене

берегове плато Гончарівки має підґрунтя (товстий шар твердої материкової глини), придатне для монументального будівництва.

Археологічні дослідження залишків Мазепаїного палацу встановили, що його пограбували і спалили нападники під час розорення Батурина у 1708 р. Мешканці міста та околиць розбирали руїни на цеглу та інші будівельні матеріали протягом XVIII–XX ст.

На основі даних розкопок фундаментів палацу в 2003-10 рр. та малюнка його руїн 1744 р., що зберігся у Національному музеї Стокгольму, археологи відтворили плян, розміри, архітектурний дизайн і декор споруди. Разом з північною прибудовою палац мав довжину біля 20 м, ширину 14.5 м та висоту з мансардою й вальмовою покрівлею приблизно 25 м. Ця найбільша резиденція Мазепи виділялась багатоповислою вертикальною композицією, модною барокковою центральноевропейською архітектурою та імпазонтними керамічними облицювальними прикрасами. Таке уявлення В. Мезенцева про палац Гончарівки поділяє

Знахідки монет: срібний півторак «чех» і мідяний солід «боратинка» Речі Посполитої XVII ст. та рідкісний білоновий солід Шведської Лівонії 1632-54 рр. (у центрі).

Плян-схема укріпленої садиби Мазепи на батуринській околиці Гончарівці за В. Коваленком, Ю. Ситим та В. Мезенцевим.
Комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2011 р.

провідний спеціаліст з історії української архітектури проф. Віктор Вечерський (Українська академія архітектури, Київ).⁶ Будинок був унікальним серед невибагливих, здебільша одноповерхових, житлових кам'яниць козацької старшини народної традиції та інших світських споруд Гетьманщини. Українські історики й мистецтвознавці XIX – початку XX ст., спираючись на невідомі нам писемні джерела, писали, що прегарний палац Мазепи у Батурині був побудований і оздоблений за польським звичаєм й перетворений Меншиковим на попіл.

За археологічними дослідженнями решток палацу Гончарівки, його фасади (фризи антаблементу) оформили низками керамічних полив'яних різнобарвних розеток. Цей засіб орнаментативної заповнічності запозичили з архітектурної школи Києва XVII–XVIII ст.

Завершення порталів входів палацу прикрасили керамічними плитами розміром 41 x 33.5 см із зображенням герба з монограмою Мазепи. За спостере-

Церква, палац, криниця та покоєва хата для гостей Мазепиної садиби на Гончарівці (біля 1700 р.).
Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева, малюнок і комп'ютерний колаж С. Дмитрієнка, 2011 р.

Завершення розкопок котловану великого зрубного житла («покоєва хата») на подвір'ї Мазепи у 2011 р.

женнями Ю. Ситого, їх навмисно розбили під час погрому гетьманської господи. Деякі плити вкриті синьою, блакитно-зеленою, білою і жовтою глазурою, а інші є теракотові.

Ю. Ситий, С. Дмитрієнко та В. Мезенцев підготували мальовані й комп'ютерні реконструкції полив'яної і теракотової плит. Вони мають рельєфи якороподібного хреста з роздвоєним верхом, півмісяця з людським обличчям та шестикутної зірки в обрамленні гірлянд з листям і квітами, що вигадливо завиваються кільцями у бароковому стилі. В українській і польській геральдиці цей герб називається «Курч». Геральдичні символи на плитах оточує вісім кириличних літер – І. М. Г. В. Ц. П. В. З. – абрєвіатура імені та титулу власника герба: Іван Мазепа, Гетьман Війська Царської Пресвітлої Величності Запорізького.

Вишукані багатоколірні глазуровані й теракотові пічні кахлі, фасадні розетки та гербові плити палацу на Гончарівці відзначаються високим художнім і технічним рівнем і є одними з кращих творів керамічного ужиткового та геральдичного мистецтва козацької держави. Ю. Ситий твердить, що їх виготовили досконалі київські ремісники-кахлярі, котрих Мазепа запросив для зразкового оздоблення своєї столичної резиденції.⁷ В. Мезенцев детально розглянув архітектуру і декор його палацу в Батурині за писемними, графічними й археологічними матеріалами у серії академічних статей.⁸

В ході розкопок на Гончарівці у 2010–11 рр. знайшли уламки двох геральдичних кахлів, які, за Ю. Ситим, облицьовували печі Мазепаїного палацу. Фотозображення одної фрагментованої кахлі з торішніх розкопок було реконструйовано методом комп'ютерної графіки в університеті Торонта. Вона має квадратну форму і розміри 24 х 24 см та вкрита зеленою поливою.

Там рельєфно зображено фігурний ренесансний щит з незвичайним хрестом з чотирма перехрестинами. Його друге рамено зверху є найдовшим, а нижнє – найкоротшим. Щит облямовують з боків дві злегка вигнуті гірлянди, нижні кінці яких та пагінці закручені волотами у бароковому стилі. Ці геральдичні символи заключені в рамку профільованого восьмикутного картуша. На кутах кахлі є рельєфи чотирьох стилізованих голівок янголів з розпростертими крилами (putti). Такі кутові прикраси зустрічаються на інших пічних кахлях гетьманської столиці та іконах козацького барокко.

На кахлях з описаним гербом відсутня монограма його власника. Тому ідентифікація останнього є ускладнена і досі дискутується вченими. Спеціаліст з геральдики й сфрагістики Гетьманщини д-р Ігор Ситий (Чернігівський історичний музей) та В. Коваленко припускають, що герб на цій кахлі був раннім варіантом

Заможне дерев'яне житло з піччю, облицьованою дорогими полив'яними різнобарвними кахлями. Мальована реконструкція С. Дмитрієнка за даними розкопок Гончарівки.

Фрагменти теракотових і полив'яних люльок XVII-XVIII ст., знайдені на захід від Мазепиного палацу 2011 р.

родової емблеми Мазеп-Колединських і походить від герба під назвою «Бойча». Останній має зображення золотого папського хреста з трьома перехрестинами однакової довжини на червоному щиті. Герб «Бойча», крім польських, вживали окремі шляхетні роди Русь-України. Слідом за деякими істориками та геральдистами XIX–XX ст., І. Ситий гадає, що Мазепи спершу користувались модифікованою версією цього герба, відображеною на кахлі з Гончарівки, а з XVI ст. перейняли герб «Курч» від волинських князів Курцевичів. Нагадаємо, що останній зображено на розглянутих вище керамічних плитах, які прикрашали портали Мазепиного палацу на Гончарівці.

Однак інший фахівець з української геральдики проф. Олег Однороженко (Харківський національний університет) рішуче заперечує гіпотезу І. Ситого та В. Коваленка про відношення герба на цій кахлі до роду Мазеп і герба «Бойча» з папським хрестом. За твердженням О. Однороженка, Мазепам завжди належав тільки герб «Курч», який не міг трансформуватись з «Бойча». На його погляд, на кахлі зображено православний хрест у геральдичному оформленні, що могло бути гербом якогось представника козацької старшини, ще конкретно невизначеного О. Однороженком.

Дослідники Батурина щиро дякують цим спеціалістам за аналіз герба на кахлі та сподіваються на продовження полеміки й розв'язання питань про його походження і власника. В. Мезенцев висловив думку про те, що в декорі резиденції Мазепи, окрім герба його роду «Курч», могли використати і прославляти геральдичну емблему дружини гетьмана Ганни Фридрикевич (за прізвищем її першого чоловіка, шляхтича Самійла Фридрикевича) з роду Половців. Там мали б облаштувати приватні покої з кахляними печами для гетьманової. Вона відійшла у вічність 1702 р., тоді як гончарівський палац завершили перед 1700 р. За О. Однороженком, у середньовічній та ранньомодерній

Україні шляхетні жінки в шлюбі, як правило, зберігали свої родові, батьківські герби і не переймали інсигній чоловіків. Тоді можна припустити, що вищезрозглянута геральдична емблема на кахлі з Гончарівки належала дружині Івана Мазепи, Ганні, яку вона успадкувала від її батька Семена Половця, полковника білоцерківського (1653–58 рр.), генерального обозного (1664 р.) й генерального судді (1671–72 рр.) при уряді гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка (1665–76 рр.). На жаль, герб Половців є досі невідомий, що перешкоджає перевірці такої гіпотези.

За стилем і технікою декору ця геральдична кахля схожа на кахлі з рельєфними рослинними та геометричними візерунками, знайдені під час розкопок залишків дерев'яних споруд рубезу XVII–XVIII ст. на захід від палацу в 2011–12 рр. Вони теж вкриті поширеною зеленою поливою і за якістю дещо поступаються більш довершеним поліхромним глязурованим кахлям печей гетьманських покоїв, фасадним гербовим плитам та розеткам палацу.

Серед кахлів гончарівської садиби такого скромнішого гатунку з одноколірною поливою відзначимо уламок з майстерним соковитим рельєфом стилізованої гірлянди з листям, що завернута кільцем. Це зображення нагадує рафіновані рослинні мотиви барокового малювання чи скульптури Західньої Європи.

Знавець української художньої кераміки, старша наукова співробітниця Інституту археології НАНУ д-р Лариса Виноградська та Ю. Ситий вважають, що гончарівські кахлі такого типу із зеленою поливою, включно з описаною вище геральдичною кахлею, виготовили київські ремісники на замовлення Мазепи. Вони вживали порівняно простішу техніку і стиль орнаменталізації кахлів на відміну від найкращих майстрів різнобарвної глязурованої кераміки того ж Києва, яких гетьман найняв для оздоблення дорогих печей, порталів та фасад його головної резиденції. Так, за цими спостереженнями, виділяються дві артілі київських кахлярів різного мистецького й виробничого рівня, які створили розмаїтий керамічний убір мурованого палацу та дерев'яних жител Мазепиної садиби на Гончарівці.

Серед решток споруд знайдено багато фрагментів тонкостінних глечиків XVII–XVIII ст., вкритих лискучою брунатною поливою. Ю. Ситий виявив аналогії цього посуду в Білорусі та Прибалтиці й відносить його до німецького експорту того часу. У 2011–12 рр. на захід від палацу знайшли уламки ошатних тендітних тарілок з молочно-білого скла з рослинним візерунком, намальованим синьою фарбою. Правдоподібно, їх привезли до Батурина з Туреччини чи Кримського ханства.

Посол французького короля Жан де Балюз, котрий відвідав «замок принца Мазепи» у Батурині 1704 р., писав про чудові бенкети, які «господар України» влаштував там для козацької верхівки та цього дипломата. У 2009 р. на південь від гончарівського палацу знайшли фрагмент вінця бокала для вина чи вази з гравірованим квітковим орнаментом XVII – початку XVIII ст. За твердженням В. Коваленка, ця імпортна посудина виготовлена з дорогого венеціанського матового скла.

2011 р. десь за 30 м на північний захід від палацу археологи виявили два уламки цінних келихів для вина з безколірного прозорого богемського скла. На фрагменті товстостінного вінця делікатно й високопрофесійно вигравіровано зображення дерев з густим гіллям, вкритим листям, і скелястої гори праворуч. Реалістична манера зображення нагадує ранньомодерні голландські чи китайські живописні пейзажі. На іншому фрагменті келиха збереглась трохи грубше вигравірована верхня частина вітрильника зі щоглою й піднятим вітрилом. Минулого літа на захід від палацу знайшли уламок винного келиха з прозорого богемського скла з вигравірованим зображенням стилізованої прямої лози з листям.

За визначенням Л. Виноградської, на фрагменті вінця застосували складну техніку гравірування й шліфування скла *in cameo*, що поширилась у Богемії та Німеччині наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Вона дійшла до висновку, що ці келихи виготовили у той час в Сілезії, яка разом з Богемією тоді входила до складу Габсбурзької імперії, чи в Німеччині.

У першій половині XVIII ст. різноманітний високохудожній столовий посуд з богемського скла та кристалу розповсюдився по цілій Європі і став популярним предметом розкоші при дворах правителів і вельмож. Як встановили археологічні дослідження, у резиденції Мазепи на Гончарівці також користувались цим модним елітарним посудом. Його могли отримати там шляхом міжнародної торгівлі чи як багаті престижні подарунки від європейських володарів, з котрими гетьман мав дипломатичні й політичні відносини.

На вищеописаних скляних уламках відсутні сліди обпалення. Численні фрагменти скляного посуду та віконних шибок, знайдені серед залишків палацу, розплавившись під час його пожежі. Припустимо, що солдати Меншикова забрали ці келихи разом з іншими цінностями з Мазепиного палацу як воєнні трофеї до спалення будинку. Однак при транспортуванні чи вантаженні крихкі склянки побили й викинули скалки на подвір'я садиби. Розтрощені посудини не мали вартості для пізніших грабіжників й скарбшукачів і збереглись

там до наших розкопок.

У 2011 р. на захід від палацу знайшли уламок малої фігурної химерної скляної деталі XVII–XVIII ст. Вона має вигляд вигнутого перевитого стебла з пелюстками і могла прикрашати якусь скляну посудину, скоріше, для вина чи пива. Серед бокалів з богемського скла зустрічається декорування їх ніжок вигадливими наліпками рослинних мотивів. Але на основі такого малого фрагменту посудини не можемо судити про її характер, місце виробництва тощо.

Розглянуті вище археологічні знахідки імпортного глянурованого керамічного і мальованого скляного столового посуду, особливо артистично гравірованих келихів зі знаменитого богемського й венеціанського скла, свідчать про багатство і витончену культуру побуту Мазепиного двору та наслідування там мод, звичаїв і розваг аристократичних палаців Заходу. Вони також показують широкі комерційні й культурні зв'язки гетьманської столиці з Центральною і Східною Європою та Османською імперією. Їх підтверджують і знайдені минулого року на Гончарівці рідкісна білонова монета шведської королеви Христини Вази (1632-54 рр.), карбована у Лівонії за шведського протекторату, чотири поширені срібні та мідні польсько-литовські монети й мідяна московська копійка XVII–XVIII ст.

Крім мурованого палацу, усі відомі нам житлові, господарчі та оборонні споруди і церква на садибі Мазепи були дерев'яні й земляні. Їх пляномірні розкопки тривають з 2009 р. В. Мезенцев у співавторстві з С. Дмитрієнком підготували гіпотетичні комп'ютерні реконструкції палацу та інших відкритих будівель гетьманського подвір'я, а також панорами цього втраченого архітектурного комплексу разом з передмістям Гончарівкою і фортецею Батурина на високому березі Сейму.

2011 р. експедиція завершила розкопки котловану

Уламки глянурованого та рядового керамічного розписаного столового посуду з дерев'яних жител гетьманської садиби.

найбільшого зрубного житла садиби, що стояло за 36 м на південь від палацу. Воно мало параметри 9.5 x 10 м та глибокий господарчий підвал (7.5 x 8 м). Ю. Ситий міркує, що ця хата мала наземний поверх на чотири світлиці і була флігелем для гостей, іноземних майстрів, або слуг.⁹ В. Мезенцев ототожнює таке неординарне житло з «покоевою хатою», де, за доносом В. Кочубея, Мазепа конфіденційно приймав московського боярина Івана Мусіна-Пушкіна у 1707 р.

Минулого року на захід від палацу почалися археологічні дослідження залишків великої дерев'яної наземної споруди кінця XVII – початку XVIII ст. Там знайшли вісім тогочасних поширених орнаментованих полив'яних і теракотових козацьких люльок та уламки глеків, макітер та мисок місцевого виробництва, чепурно розписаних мінеральними фарбами у народньому стилі. Частково реставровано побиту дорогу миску, вкриту зеленою глязурою і прикрашену штампованим візерунком. У такій заможній оселі могли мешкати, наприклад, канцеляристи, писарі чи інші службовці державних установ при гетьманському палаці. Розкопки решток цієї інтригуючої будівлі плідно продовжились улітку 2012 р. Необхідні подальші досліді для з'ясування її пляну, розмірів та призначення.

2011 р. поблизу цього об'єкту розкопали залишки наземної дерев'яної споруди з масивною глинобитною піччю, що інтерпретується як куховарня. Поруч виявили підвал чи льох. На північний захід від палацу знаходиться засипаний колодязь, де проводились розвідкові розкопки 2001 р. Археологічні дослідження показують, що відкриті дерев'яні будинки Гончарівки не були спалені у 1708 р., але вони розграбовувались і поступово руйнувались від запустіння протягом

XVIII ст.

На південь від гетьманської вилли на Гончарівці бував великий фруктовий сад, який ще у XIX ст. називався Мазепинським. Опис Батурина 1860 р. згадує, що тоді понад кручею берегу Сейму лишались висаджені правильними рядами кущі бузку й терну. У XVIII ст. в межах валів Гончарівки був березовий гай та орне поле. Рештки цього саду і гаю вирубали на початку XX ст.

Очевидно, одночасно з палацом, перед 1700 р., Мазепа побудував на своїй садибі домову дерев'яну церкву. У повідомленні Літопису Величка про традиційний великодній з'їзд генеральної старшини та полковників у гетьманській резиденції на Гончарівці того року вказано, що там правили Службу Божу. Документи згадують Богослужіння та охрещення у цьому храмі гетьманом та Мотрею Кочубей єврейської дівчини у 1707 р. Церква пережила розорення Батурина 1708 р., але відтоді стояла пустою з пошкодженим іконостасом. В описі Батурина 1760 р. дворовий храм Мазепи вже згадано як втрачений.

У 2011-12 рр. приблизно за 30 м на північний захід від палацу археологи розкопали основну частину залишків наземної нежитлової споруди XVII–XVIII ст., яку пов'язують з тією церквою. За останніми досліді, вона мала розміри не менш 10.5 x 9 м і одну вівтарну апсиду, орієнтовану на північний схід. Підвал та піч там відсутні. Стіни й піднесена над землею дощана підлога спирались на стовпи-колоди, заглиблені у материковий ґрунт. Імовірно, стіни були складені з брусів та обшиті дошками. Наступного літа плянується повністю розкрити рештки цієї церкви і встановити її плян, габарити та аналогії, що дозволить судити про архітектурний дизайн будівлі.

Найкращою знахідкою 2011 р.

є уламок керамічної плити розміром 15 x 10 x 5.2 см, яку всі дослідники Батурина вважають закладною дошкою храму на Гончарівці. На плиті зберігся напис кирилицею – початки трьох слів (*Σε х... Прец...*), – який сучасною мовою без скорочень читається: *Цей храм...прецедрим...* Під текстом вціліла половина барельєфу квітки. Обстеження керамічної деталі Ю. Ситим показало, що вона була навмисно розбита так само, як і плити з гербом Мазепи з убору його палацу.

Ю. Ситий та В. Коваленко виявили аналогічність знайденого на Гончарівці уламку плити з цілою керамічною закладною дошкою церкви св. Іоанна Предтечі Чернігівського колегіуму XVII–XVIII ст. Під час його реставрації у 1953 р. київська архітект Жанна Райгородська знайшла цю дошку у фасадній

Уламок керамічної закладної дошки з церкви Мазепиної садиби (перед 1700 р.). Розкопки на Гончарівці 2011 р. Світлина Ю. Ситого.

ніші понад входом. Вона була там замурована, напевно, після анатемізації Мазепи і добре збереглась. Зараз цей цінний експонат знаходиться на виставці ікон та портретів Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» у приміщенні колишнього колегіуму. Дошка має розміри 68 x 58.5 x 4.8-5 см і напис, де відзначено Мазепу за фінансування спорудження того храму колегіуму в 1700-02 рр.

Центральну площину дошки з Чернігівського колегіуму займає майстерно виконаний високорельєфний герб Мазепи «Курч» з якороподібним хрестом, півмісяцем та шестикінцевою зіркою, а також його монограмою. Герб обрамлено рельєфним овальним вінком зі стилізованими квітами та листям у бароковому стилі. Рельєф лівої верхньої квітки на цій дошці є ідентичний такому зображенню на кутовому фрагменті плити з Гончарівки.

Можна вважати, що остання мала ті самі параметри та рельєфне геральдичне зображення і декор, як на закладній дошці Чернігівського колегіуму. На думку В. Мезенцева, на закладній дошці церкви на Гончарівці був подібний напис, що прославляв Мазепу за її будівництво, але вказані раніше роки зведення гончарівського

храму – до 1700 р. Тож першою виготовили на замовлення гетьмана новознайдену закладну дошку для оформлення церкви його резиденції у Батурині наприкінці 1690-х рр., а дошку храму Чернігівського колегіуму – біля 1702 р.¹⁰

Ціла закладна дошка колегіуму є найкращим твором серед керамічних барельєфів Чернігівщини Мазепиної доби. Геральдична композиція з монограмою і вінком там схожа на численні зображення герба Мазепи на гравюрах видань Києва та Чернігова 1680-90-х рр. Їх авторство переважно приписують Іванові Щирському (бл. 1650-1714 рр.). Спокусливо припустити, що гетьман замовив цьому видатному українському граверові намалювати ескізи свого герба для декоративних керамічних плит палацу та закладної дошки церкви його столичної резиденції.

Безперечно, Мазепа запозичив прийом оздоблення палацу та домового храму гербами з архітектури Заходу Нового часу. Він випередив поширення геральдичних прикрас у вестернізованій архітектурі Петровської Росії.

Герби Мазепи на будівлях та інших творах були знищені чи приховані після поразки його антимосков-

Керамічна закладна дошка з ктиторським написом, гербом «Курч» і монограмою Мазепи з храму Чернігівського колегіуму (1702 р.).

Національний заповідник «Чернігів стародавній». Фото М. Турчина.

Праворуч: первинний вигляд цієї закладної дошки з позолотою та побілкою.

Комп'ютерна реконструкція С. Дмитрієнка та В. Мезенцева на основі фото М. Турчина, 2012 р.

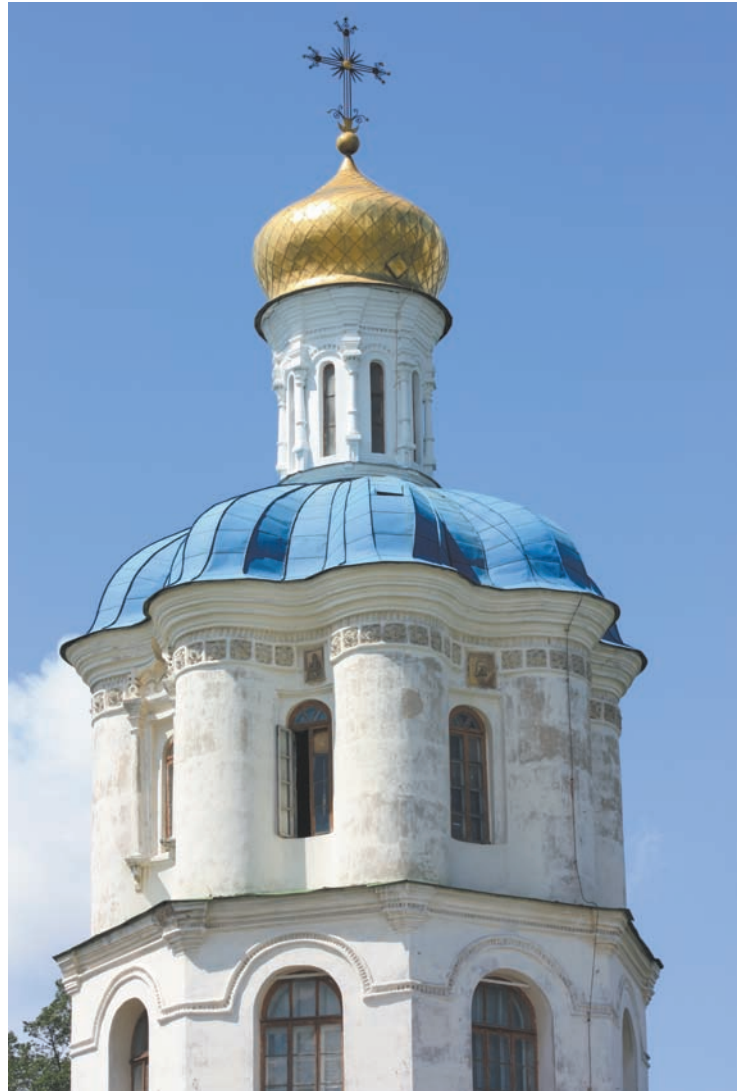
Сорокаметрова дзвіниця Чернігівського колеґіюму XVII-XVIII ст. з церквою св. Іоанна Предтечі на верхньому ярусі (1700-02 рр.).
Знімки споруд Чернігова В. Мезенцева.

ського повстання. Однак цей західний прийом прижився у Гетьманщині й зустрічається там у зовнішній орнаменталізації храмів та цивільних споруд пізнього барокко.

Обстеження закладної дошки церкви Чернігівського колеґіюму, проведені С. Дмитрієнком та В. Мезенцевим у 2012 р., виявили на рельєфах Мазепино герба – хресті, зірці та місяці – рештки позолоти, яку не без-

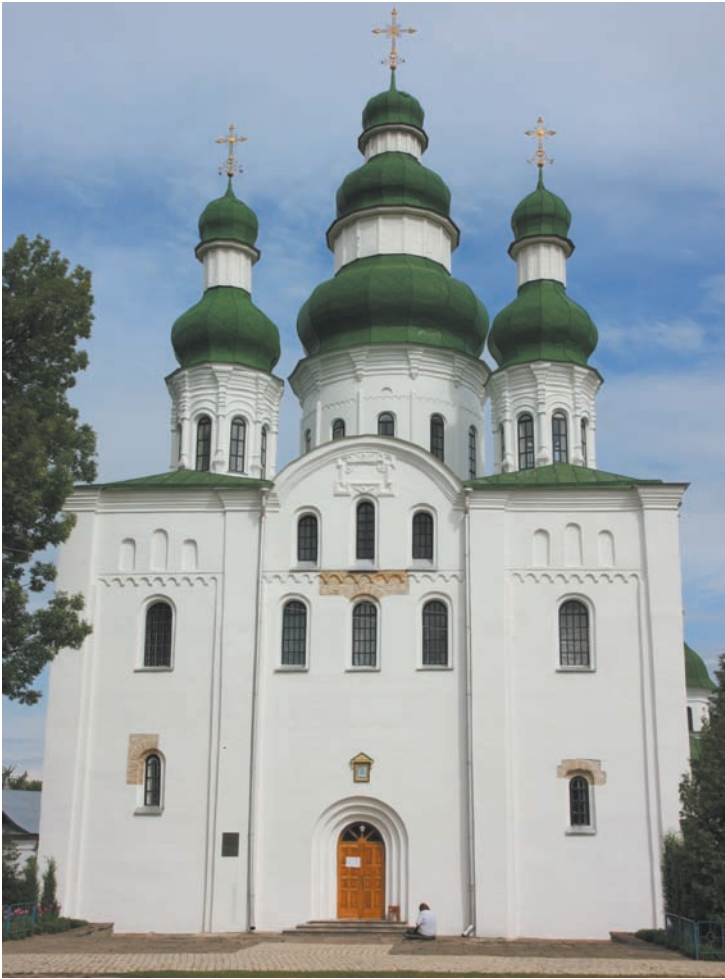
Теракотова ікона Спаса Нерукотворного, вставлена у нішу на фасаді церкви колеґіюму. Заповідник "Чернігів стародавній".
Світлина М. Турчина.

Східня фасада храму Іоанна Предтечі, оздоблена двома керамічними іконами.

слідно зішкрябали грабіжники. На лицьовій поверхні дошки помітні залишки вапняної побілки. На підставі своїх спостережень дослідники підготували комп'ютерну реконструкцію первинного вигляду цієї деталі. Поліхромне покриття закладної дошки храму колеґіюму узгоджується з багатобарвністю глязурованих керамічних орнаментальних вставок у нішах його фасад, а також геральдичних плит та розеток з декору екстер'єру палацу на Гончарівці. Як побачимо далі, керамічні ікони на стінах сакральних споруд Мазепи у Чернігові також були розписані різними кольорами.

Згадаємо, що на Чернігівщині знайдено частину дерев'яних дверей (82 x 54 см) будинку з унікальним вирізьбленим Мазепиним гербом з монограмою 1694 р. (зібрання В. А. Романщак). Первинно рельєфний герб там був визолочений, а тло вкрите червоною фарбою. Це зображення оточує плетиво стилізованих гірлянд. Висловлена гіпотеза про те, що його вирізьбили за ескізом Щирського та іншого знаного українського

Західня чолова фасада Успенського собору XI ст. Єлецького монастиря у Чернігові, яку прикрашала керамічна ікона Знамення від Мазепиного до советського часу.

графіка Леонтія Тарасевича (бл. 1650-1710 рр.).¹¹

Оформлення дерев'яної церкви Мазепиного маєтку дорогою керамічною, можливо, також позолоченою гербовою закладною дошкою було винятком. У ранньомодерних українських дерев'яних церквах і монастирських трапезних більш прийнятним було вирізьбляти написи про їх фундаторів та дату закладки чи освячення на стінах біля дверей, балках та інших конструктивних елементах. Інші відомі нам керамічні й металеві закладні таблиці та теракотові ікони знаходились у мурованих храмах і монастирських будівлях Гетьманщини. Це говорить про багатство і непересічне значення домашньої церкви головної резиденції Мазепи, незалежно від дешевого матеріалу споруди.

Крім описаної закладної дошки, церкву св. Іоанна Чернігівського колегіюму оздобили масивними керамічними іконами. На її східній фасаді є вставлені у спеціальні ніші образи Спаса Нерукотворного та Богородиці з Христом-Немовлям Знамення. Така сама ікона Матері Божої прикріплена до склепінь в інтер'єрі храму.

Первинне положення керамічної розписаної ікони Богоматері з Дитятком Христом, декорованої ліпним картушем, що зберігся в центральній закомарі західньої фасади Успенського собору Чернігова. Комп'ютерна реконструкція В. Сидоренка на основі фото В. Мезенцева, 2012 р.

До советських гонінь на релігію ідентична ікона Знамення розміщувалась у центральній закомарі західньої фасади Успенського собору Єлецького монастиря XI ст. в Чернігові. Там вцілів ліпний фігурний профільований картуш з рельєфами чотирьох янголів-путті у бароковому стилі, що облямовував цю ікону. Вона найкраще зберегла різноколірне фарбування і зараз експонується на виставці у Чернігівському за-

Вінчання Мазепиного небожа Івана Обидовського з Ганною Кочубей у Троїцькому соборі Батурина в 1698 р. Художник Ігор Синепольський. Батуринський заповідник.

Розписана керамічна ікона Богородиці з Христом-Немовлям Знамення початку XVIII ст., що знаходилась на західній фасаді Успенського собору Чернігова. Виставка Заповідника "Чернігів стародавній". Світлина М. Турчина.

Справа: первинний вигляд цього образу. Комп'ютерна реконструкція С. Дмитрієнка, В. Мезенцева та В. Сидоренка на основі фото М. Турчина та ін., 2012 р.

повіднику. На жаль, нижня частина обличчя Богоматері там не є оригінальною й достовірною, а реставрованою.

Фасади двох веж кінця XVII ст. коло головної брами Спасо-Преображенського монастиря у м. Новгороді-Сіверському Чернігівської області з того часу також прикрашали ідентичні теракотові ікони Знамення, що стояли там у нішах. Лише одна з них пережила советський період і зараз виставлена у музеї при цьому монастирі. Вона є більш пошкодженою, ніж чернігівські зразки. Кілька уламків інших розбитих ікон Матері Божої знайдено в ході розкопок у рові перед вказаними вежами.

Явно усі відомі на Чернігівщині глиняні ікони Богородиці відтиснули в одній дерев'яній різьбленій формі. На основі фото двох цілих екземплярів з вищезгаданих монастирів Чернігова і Новгороду-Сіверського С. Дмитрієнко, В. Мезенцев та В. Сидоренко підготували комп'ютерну реконструкцію первинного вигляду розписаної керамічної ікони Божої Матері з Дитятком Христом Мазепиної доби.

Єдина ікона Спаса Нерукотворного, що збереглась на фасаді церкви Чернігівського колегіуму, має розміри 70 x 60 см, а усі цілі ікони Знамення – 64 x 48 x 5-8 см. Зображення Христа, та особливо Богоматері, якісно виконані технікою високого об'ємного рельєфу й відповідають православним іконографічним канонам. У той же час миловидний лик Матері Божої створено під впливом реалістичної гуманістичної західноєвропейської скульптури та малювання Нового часу, можливо, безпосередньо образу Мадонни у католицькому мистецтві.

Дослідниця Чернігівського колегіуму, історик д-р Ольга Травкіна припускає, що джерелом надхнення для створення місцевим майстром образу Богородиці на цій іконі послужила славнозвісна мармурова скульптура «П'єта» (Оплакування Христа, 1498-99 рр.) Мікель-Анджелью. Оригінал цього шедевра мистецтва Відродження знаходиться в базиліці св. Петра у Ватикані, а копії поширились по католицьких країнах. За О. Травкіною, образ Божої Матері на керамічному рельєфі є досить спрощеною схематизованою іконог-

Теракотова ікона Знамення початку XVIII ст. із зовнішнього оформлення вежі коло брами Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському.

рафічною трактовкою безсмертного витвору геніального маестра.¹²

Правдоподібно, Мазепа, який захоплювався європейською культурою, запровадив такі теракотові розписані ікони в декор екстер'єрів та інтер'єрів церков Чернігова за зразком пофарбованих кам'яних, керамічних та дерев'яних статуй і рельєфів святих та янголів, що типово оздоблювали ренесансні й бароккові костьоли. Підкреслимо, що рельєфна двомірна скульптура обмежено вживалась в оформленні православних церков і монастирів України з княжої доби. Хоч за традиціями Візантії і Русі там навіть у ранньомодерну добу відмовлялися від статуй.¹³ Тож просвічений і в той час побожний Мазепа вибірково переймав передові досягнення Заходу, не порушуючи східнохристиянських традицій і канонів.

На погляд В. Мезенцева, описані вище керамічні закладні гербові дошки та ікони для опорядження церковних споруд виготовили на замовлення Мазепи із залученням різних майстрів у Чернігові на переломі

Діва Марія. Фрагмент мармурової скульптури «П'єта» Мікель-Анджельо. Собор св. Петра у Римі.

XVII–XVIII ст. Здогадно, їх ескізи намалювали талановиті художники киево-чернігівської граверської школи, дерев'яні форми вирізьбили кращі спеціалісти з гравюр на дереві – ілюстратори стародруків Чернігівської друкарні, досконалі кахлярі формували й випалювали глиняні барельєфи, а іконописці розписали їх фарбами згідно з православними канонами та позолотили герб Мазепи. Не виключено, однак, що цей гетьман створив у Чернігові спеціалізовану майстерню для таких виробів, де ті самі високі професіонали централізовано виконували кілька чи усі з перерахованих мистецьких і виробничих операцій. Звідти готові барельєфи перевезли для встановлення на будовах Батурина й Новгороду-Сіверського. Подальші розкопки решток Мазепиноного храму на Гончарівці покажуть чи використали там, окрім закладної дошки, керамічні ікони, як у близькій за часом церкві Чернігівського колегіюму.

Ці керамічні поліхромні барельєфи є унікальними прикрасами архітектури Чернігівщини Мазепиної доби, цінними пам'ятками скульптури та релігійного й геральдичного мистецтва українського барокко. Вони детально розглядаються у академічній статті В. Мезенцева.¹⁴

У 2011 р. експедиція провела розвідкові розкопки на терені колишньої фортеці на північ від Музею археології Батурина. Там відкрили розвал цегляної споруди кінця XVII ст., що була зруйнована під час штурму і пожежі міста 1708 р. В розкопі знайшли ча-

Антропологічні дослідження кісток з поховань батурян XVII-XVIII ст., розкопаних археологами.

вунне ядро, очевидно, від гарматного обстрілу твердині московським військом. У багатьох місцях фортеці археологічні дослідження виявили залишки дерев'яних хат XVII – початку XVIII ст., спалених нападниками.¹⁵ Імовірно, руїни цієї кам'яниці розібрали й перевикористали цеглу для зведення коштом Розумовського сусідньої Воскресінської церкви 1803 р.

Сподіваємось, у ході подальших розкопок відкрити підмурки тої будівлі й спробувати ототожнити її з відомими за документами оселями заможних історичних осіб. Аналіза архівного купчого запису дозволила І. Ситому вважати, що приблизно на цій ділянці фортеці коло цитаделі з 1683 р. існував двір полтавського полковника Павла Герцика.¹⁶ Він та його син Григорій, наказний полтавський полковник з 1705 р., були вірними спільниками Мазепи. Г. Герцик обороняв Батурин у 1708 р. і йому пощастило вирватись з обложеного міста й дістатись до гетьмана. Він емігрував з Мазепою до Молдови і згодом служив генеральним осавулом в уряді гетьмана Пилипа Орлика (1710-42 рр.) у Швеції та виконував його дипломатичні доручення. Під час подорожі до Варшави у 1720 р. Г. Герцика викрали царські агенти. Він був ув'язнений в Петербурзі до 1728 р., а потім засланий до Москви, куди раніше заслали його дружину, дітей, матір та інших родичів. Там Герцики жили під вартою у злиднях до смерті Григорія біля 1735 р.

З 2011 р. докторант Інституту археології НАНУ Юрій Долженко та студентка-історик Чернігівського університету Маргарита Гарига почали багатообіцяючі фізико-антропологічні дослідження кістяків з поховань Батурина XVII–XVIII ст., які наша експедиція розкопала у 2005-09 рр. Тоді на цитаделі, фортеці та палацовому комплексі Розумовського велись масштабні архітектурні реконструкції, будівельні й земляні роботи, що знищили

частину старих цвинтарів. Тому археологи були змушені перенести розкопані там кістяки до сховищ Батуринського заповідника, котрий зобов'язався їх перепоховати.

З ініціативи заповідника, під час відзначення роковин загибелі Мазепиної столиці у 2008 р. та 2010 р. 50 трупів з кістками близько 300 похованих батурян було з почестями перенесено до підвалу-крипти відбудованої 2008 р. дерев'яної Воскресінської церкви на цитаделі. Вона стала мавзолеєм жертв Батуринської трагедії. Заповідник дозволив антропологам досліджувати їх рештки, перенесені до підвалу храму. Ці спеціалісти вважають, що збережені там матеріяли поховань є першорядними для антропологічних студій населення козацької України.

У 2011-12 рр. М. Гарига візуально обстежила 30 черепів та безліч окремих кісток з підвалу Воскресінської церкви у Батурині. Вона і Ю. Долженко взяли звідти 67 черепів для обмірів й лабораторних тестів у відділі біоархеології Інституту археології НАНУ та Інституті історії, етнології та права Чернігівського університету. У додаток до спеціалізованих антропологічних завдань, ці фахівці намагаються визначити вік, стать, зріст, професію чи головну діяльність, етнос, середню тривалість життя чоловіків і жінок, хвороби, патології, травми й причини смерті окремих мешканців міста XVII–XVIII ст.

На підставі проведених антропологічних досліджень Ю. Долженко та М. Гарига зробили попередні висновки про те, що основне населення гетьманської столиці належало до місцевої української людності і було найбільш спорідненим з мешканцями Київщини, Полтавщини та Сумщини козацької доби. Це співпадає з історичними відомостями про інтенсивне переселення з Правобережжя у Лівобережну Україну в XVII ст., особливо за Руїни.

Антропологи простежують присутність серед маси корінного українського населення Батурина XVII–XVIII ст. різних іноземних елементів: литвинів, поляків, білорусів, татар чи інших тюркських степовиків. Складна етнічна композиція є типовою для великих міст. Хоч пригадаємо, що у війську гетьманів, окрім українців, служили поляки, німці, волохи та інші західні найманці, а по містах Гетьманщини стояли московські гарнізони. Наприклад, за Мазепи генеральним гарматним осавулом був пруський артилерійський фахівець Фрідріх фон Кенігсек, який загинув, захищаючи Батурин. Василь Кочубей мав татарське походження, а батько полковника Павла Герцика був вихрещеним євреєм.

М. Гарига готується створити скульптурні портрети

Відзначення у 2011 р. річниці загибелі Мазепиної столиці в цитаделі, на місці масових поховань її героїчних оборонців, жінок та дітей – жертв масакри 1708 р. Фото В. Коваленка.

батурян козацького часу за їх черепами. Методика таких скульптурних і графічних реконструкцій розвивається в антропології та криміналістиці з ХХ ст.

У своїх публікаціях про антропологічні дослідження населення гетьманської столиці вона відзначила, що значну частку поховань кладовища Троїцького собору фортеці, де наша експедиція у 2007-09 рр. розкопала 232 могили, становлять жертви різанини 1708 р. Зокрема, до таких М. Гарига віднесла чотири відокремлені черепи, знайдені у ямі в північній наві цього храму.¹⁷ За візуальними обстеженнями, дослідниця також зарахувала до загиблих від московського нападу і пов'язаної з ним пожежі міста покійного з кістками рук, посіченими шаблею, шість чоловічих черепів зі зруйнованими лицьовими частинами, два черепи чоловіків зі слідами обпалення та череп юнака зі смертельним кульовим пораненням, що були поховані коло Троїцького собору та Воскресінської церкви у цитаделі. Ці висновки будуть перевірені й уточнені в процесі лабораторних аналізів. Тож антропологічні студії вагомо доповнюють історико-археологічне вивчення населення Батурина і виявляють нові дані про його знищення вогнем і мечем у 1708 р.

У ході розкопок 2011-12 рр. знайдено 11 мушкетних й пістольних свинцевих куль та осколок чавунного розривного ядра чи гранати. Такими реліктами тієї битви рясно засіяна багатостраждальна батуринська земля.

У підсумку стверджуємо, що історико-археологічні дослідження залишків головної резиденції Мазепи на Гончарівці є важливими і перспективними для вивчення архітектури, будівельної техніки, декоративної кераміки, геральдичних зображень, міжнародної торгівлі, ремесла

й побуту вищих урядовців гетьманської столиці, а також впливів на неї бароккової культури Заходу, Києва та Чернігова. У світлі останніх студій Батурина до розорення військом царя Петра постає як провідний центр формування державних органів Гетьманату та козацької еліти, зберігання і накопичення військового й гетьманського скарбів, палацового і церковного будівництва та самобутнього мистецтва українського барокко з окресленою європейською орієнтацією.

Після зруйнування вілла Мазепи на Гончарівці стояла у руїнах і не відродилась. Матеріали наших архітектурно-археологічних дослідів решток її палацу, укріплень та інших споруд, їх пляни та графічні реконструкції будуть необхідні для майбутньої відбудови цього визначного архітектурного комплексу, передбаченої президентським указом від 2007 р.

* * *

Результати розкопок у Батурині 2012 р. використовувались у цій праці лише обмежено, переважно при висвітленні будівельної конструкції Мазепиної церкви на Гончарівці та антропологічних вислідів. Окремі звіти, академічні й науково-популярні статті на таку тему вийдуть у світ в 2013 р.

Детальне інтерв'ю співробітниці Батуринського заповідника Наталі Сердюк з В. Мезенцевим про останні археологічні дослідження у Батурині, цікаві знахідки та попередні висновки з 10 світлинами надруковано у *Гомоні України*, Рік LXIV, № 40 (3472) за 23 жовтня 2012 р., с. 6-7 (<http://www.homin.ca/news.php/news/10965/group/8>). Того ж місяця цю працю оприлюднено в 11 інтернетних журналах, вебсайтах

Ікона Матері Божої з Христом у обрамленні тернового вінця, символа мучеництва, на гранітному пам'ятному хресті жертвам Батуринської трагедії, встановленому в цитаделі 2004 р. Скульптор Анатолій Гайдамака.

та блогах України. У деяких з них залучено відео-інтерв'ю В. Мезенцева з редакторами київського електронного журналу *Музеї України* про розкопки Мазепиної столиці 2012 р. Див. наступні лінки:

<http://www.museumukraine.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=7675>
http://aistor.do.am/publ/interv_ju_z_d_r_volodimirom_mezencevim_pro_cogorichni_rozkopki_u_baturini/1-1-0-1883
<http://starozhytnosti.org.ua/?p=718>
<http://www.novasich.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=7521&in=view&id=7679>
<http://narodna.pravda.com.ua/history/5088ff0ecde1b/>
<http://blogs.korrespondent.net/users/blog/ungaz/a81804>
<http://ungaz.info/main/storya/989-ntervyu-z-d-r-volodimirom-mezencevim-pro-cogorchn-rozkopki-u-baturin.html>
<http://nbnews.com.ua/blogs/62939/>
<http://lug-kray.do.am/publ/1-0-415>, lug-kray.do.am/publ/1-1-0-415
http://h.ua/story/365638/news_363252.html
http://surma3.moy.su/publ/interv_ju_z_d_r_volodimirom_mezencevim_pro_cogorichni_rozkopki_u_baturini/1-1-0-1423

Улітку українсько-канадська експедиція продовжить розкопки залишків палацу і церкви Мазепи та інших споруд його садиби на Гончарівці й пошук нових поховань жертв трагедії 1708 р. у Батурині. На жаль, скорочення державних субсидій на вивчення гетьманської столиці за теперішнього президента України та зростання там цін на харчі, транспорт й бензину змусило зменшити склад нашої експедиції й обсяг польових досліджень у 2011-12 рр. на 50-60 відсотків у порівнянні з 2008-09 рр.

Археологи звертаються до українських організацій, фондаций, кредитівок, компаній, громад і меценатів у Канаді й ЗСА з проханням надалі підтримувати Батуринський проєкт. Тих добровольців, які бажають допомогти подальшим археологічним, історичним та архітектурно-мистецьким студіям Батурина, відтворенню вигляду зруйнованих споруд Мазепиною двору та публікації матеріалів цих дослідів, ласкаво просимо надіслати чеки з пожертвами за адресою: **Prof. Zenon Kohut, Director, Kowalsky Program, Canadian Institute of Ukrainian Studies, 430 Pembina Hall, University of Alberta, Edmonton, AB, Canada T6G 2H8**. Чеки з Канади мають бути виписані на: **Canadian Institute of Ukrainian Studies, Memo: Baturyn Project**. Американських добродійників просимо ласкаво виписати Ваші чеки на: **University of Alberta Foundation USA, Inc., Memo: CIUS Baturyn Project**. Канадський Інститут Українських Студій надішле громадянам обох країн відповідну офіційну посвідку для сплачування податків. Усім спонсорам і жертводавцям буде висловлено подяку в публікаціях та публічних лекціях,

пов'язаних з проєктом.

По додаткову інформацію про Батуринський проєкт у Північній Америці просимо звернутись до його виконавчого директора д-р Володимира Мезенцева за телефоном (416) 766-1408; email: v.mezentsev@utoronto.ca. В Україні за довідками, будь ласка, зверніться до теперішнього керівника Батуринської археологічної експедиції при Чернігівському університеті Юрія Ситого за телефоном (46-2) 774-296; email: yurisytyi@gmail.com. Дослідники Батурина щиро дякують українцям Канади й Америки за щедру підтримку археологічних та історичних студій Мазепиної столиці у попередні роки. Віримо, що з Вашою допомогою цей проєкт буде продовжено, незважаючи на скорочення його державного фінансування в Україні.

ПОСИЛАННЯ

1. Див. посилання 9.
2. Останню важливу публікацію на цю тему див.: Volodymyr Kovalenko, "The Rape of Baturyn: The Archaeological Evidence", in *Poltava 1709: The Battle and the Myth*. Edited by Serhii Plokhly (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 2012), pp. 37-78. Цей збірник наукових праць можна замовити у Видавництві Гарвардського університету (www.hup.harvard.edu/catalog.php?isbn9781932650099). Його видано також у *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 31, no. 1-4, 2009-10, pp. 37-78. Цей журнал можна замовити в Українському Науковому Інституті Гарвардського університету за телефоном (617) 495-4243, email: huripubs@fas.harvard.edu.
3. Див.: Володимир Коваленко, Олександр Моця, Юрій Ситий, «Цвинтар Воскресенської замкової церкви в Батурині», *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії*, ред. Зенон Когут та ін. (Київ, 2008), с. 168-174; Юрій Ситий, "Цвинтарі Батурина XVII–XVIII ст.", *Чигиринщина: історія і сьогодення*. Матеріали науково-практичної конференції 30 вересня – 1 жовтня 2010 р. (Черкаси: Вертикаль, 2011), с. 107-143.
4. Зенон Когут, *Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-ті – 1830-ті роки* (Київ, 1996); його ж. *Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України* (Київ: Критика, 2004); Zenon Kohut, *Making Ukraine: Studies on Political Culture, Historical Narrative, and Identity* (Edmonton and Toronto: CIUS Press, 2011).
5. *Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга*. Выпуск 1. Сост. Татьяна Г. Таирова-Яковлева (Санкт-Петербург, 2007).
6. Віктор Вечерський, *Гетьманські столиці України* (Київ: Наш час, 2008), с. 185-186.
7. Див.: Юрій Ситий, Людмила Мироненко, «Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці», *Сіверянський літопис*:

8. Володимир Мезенцев, «Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними», *Батуринська старовина* (Київ, 2008), с. 216-235; його ж. «Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р.», *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. Випуск 3 (Київ-Глухів, 2010), с. 151-163; його ж. «Реконструкція та порівняльний аналіз керамічного герба І. Мазепи з декору його палацу в Батурині». Там само, випуск 4 (Київ-Глухів, 2011), с. 163-171; Volodymyr Mezentsev, "Mazepa's Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration", in *Poltava 1709: The Battle and the Myth*, ed. Serhii Plokhу (Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 2012), pp. 433-470. Цю працю також видано у *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 31, no. 1-4, 2009-10, pp. 433-470.

9. Володимир Коваленко, Володимир Мезенцев, Юрій Ситий, «Дослідження флігеля на подвір'ї садиби Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині», *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць*. Ред. Олена Титова та ін. Випуск 21, частина І (Київ, 2012), с. 79-82; Огляд матеріалів розкопок решток дерев'яних будов Мазепиною маєтку див.: Володимир Коваленко, Олександр Коваленко, «Фрагмент керамічної закладної дошки з церкви на замиській резиденції Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині». Там само, с. 86-92.

10. Див.: Володимир Мезенцев, «Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу XVII–XVIII ст.», *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. Випуск 5 (Київ-Глухів, 2012), с. 179-184.

11. Див.: *Україна – козацька держава*. Видання 2. Укладач Володимир Недяк (Київ: Емма, 2007), с. 419.

12. Ольга Травкіна та ін. *Чернігівський колегіум. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»* (Чернігів, 2012), с. 211.

13. *Історія української культури у п'яти томах*. Т. 3: *Українська культура другої половини XVII–XVIII століть*. Ред. Валерій Смолій та ін. (Київ: Наукова думка, 2003), с. 855, 865.

14. Мезенцев, «Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу XVII–XVIII ст.», с. 176-188.

15. З останніх публікацій див.: Людмила Мироненко, «Споруда з кахляною піччю на території Батуринської фортеці (за матеріалами розкопок 2005 р.)», *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць*. Ред. Олена Титова та ін. Випуск 21, частина І (Київ, 2012), с. 84; Юрій Ситий, «Дерев'яні житла міст Чернігівщини XVII–XVIII ст.». Там само, с. 144.

16. Ігор Ситий, «Матеріали до топографії Батурина XVII ст.», *Сіверянський літопис*, № 4, 2008, с. 3-6.

17. Маргарита Гарига, «Антропологічна характеристика населення гетьманської столиці Батурина», *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи* (Чернігів, 2012), с. 43.

Zenon Kohut, Volodymyr Mezentsev, Volodymyr Kovalenko, and Yurii Sytyi, *Excavations at Ivan Mazepa's Villa and the Fortress of Baturyn in 2011* (Toronto: Ukrainian Echo, 2012)

This richly illustrated booklet presents the work of Ukrainian and Canadian archaeologists and historians who have been conducting research in Baturyn, Ukraine, and also acknowledges the generous sponsors, benefactors, and other supporters of this project in North America. For twelve years the archaeological and historical investigation of this town has been co-sponsored by three scholarly institutions: the Kowalsky Program for the Study of Eastern Ukraine at the Canadian Institute of Ukrainian Studies of the University of Alberta, the Shevchenko Scientific Society of America, and the Pontifical Institute of Mediaeval Studies at the University of Toronto.

The publication provides a brief overview of the history of Baturyn, the capital of the Cossack Hetman state, during the height of its prosperity under Hetman Ivan Mazepa and the total destruction of the town by Russian troops in 1708 and subsequent rebuilding by Hetman Kyrylo Rozumov'skyi. The siege and storming of Mazepa's capital are described on the basis of hitherto little-known contemporaneous Swedish sources.

Presented here by the authors are the results of excavations in 2011 of the remnants of Mazepa's main palatial residence, a wooden church, living quarters, and service structures at his court, and of a brick house located within the Baturyn fortress. Examined in detail are finds of fragmented ornamental stove tiles (*kakhli*) and costly imported tableware used at the palace, Western and Russian coins, and the founder's plaque from the court church, as well as the unique ceramic icons that adorned several ecclesiastical buildings commissioned by the hetman in the Chernihiv region. The insignia depicted on some of these tiles has tentatively been identified as the coat of arms of his wife, Hanna Mazepa. These archaeological findings testify to the wealth and high level of aesthetic appreciation prevailing at the hetman's court, as well as to the vibrancy of Baturyn's international commercial and cultural contacts at the turn of the 17th to 18th century.

The booklet also includes some results of a physical anthropological analysis of the remains of residents of the town at the time that were uncovered during excavations at the site. These have yielded new data about the victims of Baturyn's destruction and massacre in 1708.

Територія колишньої фортеці Батурина з відбудованою цитаделлю XVII ст., що мальовничо височить на березі р. Сейму в оточенні садів, заплавних лук та лісів. Аерофото С. Чиріна. Батуринський заповідник.

